

Tofiq Mustafazadə

*Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələr tarixi şöbəsinin müdiri,
tarix elmləri doktoru, professor*

Güntəkin Nəcəfli

*Azərbaycanın XV-XVIII əsrlər tarixi şöbəsinin aparıcı elmi
işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Azərbaycan xanlıqları

Xanlıqların yaranması. Sultanlıqlar və camaatlar

Xanlıqların yaranmasının ilkin şərtləri

Nadir şah qətlə yetiriləndən sonra Azərbaycanda vahid dövlət yox, 21 müstəqil və yarım-müstəqil dövlətlər-xanlıqlar, o cümlədən, Azərbaycanın şimal hissəsində Quba, Şəki, Şamaxı, Bakı, Dərbənd, Cavad, Salyan, Lənkəran (Talış), Gəncə, İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ, cənub hissəsində isə Urmiya, Təbriz, Xoy, Qaradağ, Ərdəbil, Sərab, Marağa, Maku və Zəncan xanlıqları yaranmışdı. Bunun əsas səbəbi əsrin birinci yarısında baş verən qiyamlar, üsyanlar, xarici hərbi müdaxilələr nəticəsində iqtisadiyyatın tənəzzülü, ayrı-ayrı vilayətlər arasında iqtisadi əlaqələrin zəifləməsi və qapalı təsərrüfatın yenidən üstünlük təşkil etməsi olmuşdu. Bunun əsas səbəbi əsrin birinci yarısında baş verən qiyamlar, üsyanlar, xarici hərbi müdaxilələr nəticəsində iqtisadiyyatın tənəzzülü, ayrı-ayrı vilayətlər arasında iqtisadi əlaqələrin zəifləməsi və qapalı təsərrüfatın yenidən üstünlük təşkil etməsi olmuşdu.

Qarabağ və Qaradağ xanlıqları istisna olmaqla bütün xanlıqlar hansısa şəhərin ətrafında yaranmış və həmin şəhərlərinin adı ilə adlanırdı.

Xanlıqlar yarandığı vaxtdan etibarən daha çox torpaq və əhali resursları ələ keçirmək uğrunda bir-biri ilə mübarizəyə başladılar.

Xanlıqlar dövrünün tarixi-coğrafi ərazisi müəyyən istisnalarla Azərbaycanın tarixən formalaşdığı coğrafi ərazini özündə əks etdirmişdir. Burada etnik və siyasi sərhədlərin də üst-üstə düşdüyünü izləmək mümkündür.

Xanlıqların yaranması

Quba, Lənkəran (Talış) və Şəki xanlıqları istisna olmaqla bütün xanlıqlar 1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsindən sonra yaranmışdı.

İnzibati-ərazi vahidi kimi hələ XVII əsrin 70-ci illərindən mövcud olan Quba xanlığı Nadir şahın imperiyası dağıldıqdan sonra müstəqilləşərək yeni mərhələyə qədəm qoydu.

Lənkəran (Talış) xanlığı muxtar inzibati-ərazi vahidi kimi XVII əsrin sonlarından mövcud idi. Həmin bölgədə Astara və Qızılağac sultanlığı da mövcud idi. Lənkəranın ilk müstəqil xanı olan Cəmaləddin Mirzə bəy (Qara xan) xanlığın ərazisini genişləndirərək bütün Talış bölgəsini öz hakimiyyəti altına almışdır.

1743-cü ildə Nadir şahın yerli məmurlarının özbaşınalığına qarşı mübarizə nəticəsində yaranmış Şəki xanlığının xanlığının banisi Hacı Çələbi Qurban oğlu Nadir şahın qətindən sonra müstəqilləşdi və əlverişli şəraitdən istifadə edərək xanlığı möhkəmləndirmək və ərazisini genişləndirməyə başladı. O, Şamaxı xanı və Car-Balakən camaatlığının qüvvələri ilə birgə 1748-ci ildə Qarabağ xanlığının mərkəzi Bayat qalasını bir aydan artıq mühasirədə saxlasa da qalanı ala bilmədi.

1752-ci ildə Gəncəyə yürüşə hazırlaşan Kartli çarı Teymuraz və onun oğlu Kaxet çarı II İrakli hiyləyə əl ataraq bir sıra Azərbaycan xanlarını Şəki xanlığına qarşı mübarizə ilə əlaqədar danışıqlar aparmaq adı ilə Gəncə yaxınlığına dəvət etdilər. Qarabağ, Gəncə, Qaradağ, İrəvan və Naxçıvan xanları bu dəvəti qəbul edib Qızıl Qaya adlı yerə gəldilər. Gürcü çarları xanları əsir götürüb Gürcüstana yola düşdülər. Onlar xanları girov saxlayıb onların taxtlarına öz tərəfdarlarını oturdub bu yolla xanlıqları özlərindən asılı salmaq istəyirdilər. Hadisədən xəbər tutan Hacı Çələbi xan Kürü keçərək Gəncəyə tərəf hərəkət etdi və xanları azad edərək düşməni Tiflisə qədər qovdu. Beləliklə, gürcü çarlarının xəbis niyyəti baş tutmadı. 1755-ci ildə Hacı Çələbinin ölümündən sonra hakimiyyət uğrunda mübarizələr nəticəsində Şəki xanlığı xeyli zəifləmişdir.

Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli bəy Cavanşir tayfasının Sarıcalı oymağından idi. O, böyük qardaşı Fəzləli bəylə birlikdə Nadir şahın sarayında qulluq etmiş, lakin 1738-ci ildə qardaşı kiçik bir günah üstündə edam edildiyindən saraydan qaçmışdı. Bir müddət Zəngəzur yaylaqlarında gizlənmiş, sonra ətrafına tərəfdarlar toplayaraq Gəncə, Naxçıvan, Şəki və digər inzibati mərkəzlərə yürüşlər etmişdir. Onun tərəfdarlarının sayı 20 min nəfərə çatırdı.

Nadir şahın qətlindən sonra özünü müstəqil xan elan edən Pənahəli xan 1748-ci ildə Kəbirli mahalındakı Bayat qalasını xanlığın iqamətgahına çevirir. Lakin Bayat savaşı düzənlikdə yerləşən bu qalanın düşmənin uzunmüddətli mühasirəsinə duruş gətirmək iqtidarında olmadığını göstərdiyindən 1752-ci ildə Tərnəkütdə Şahbulağı adlı yeni qala inşa olundu və xanlığın iqamətgahı bura köçürüldü. Lakin Şahbulağı qalasının coğrafi baxımdan əlverişli yerdə olmaması daha alınmaz qala tikmək üçün yeni yerin seçilməsini zəruri etmişdi. Nəticədə Azərbaycanın qədim yaşayış məskənlərindən biri olan əlçatmaz yaylaq yerində əvvəllər banisinin adı ilə Pənahabad, sonra isə Şuşa adlandırılan şəhər-qala inşa olundu.

Qarabağ xanlığı, tərkibində Xəmsə məlikləri adlandırılan alban kökənli beş xristian məlikliyin olması ilə digər xanlıqlardan fərqlənirdi.

Keçmiş Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyiinin mərkəzində Ziyadoğlu Qacar nəslindən olan II Şahverdi xan (1748-1768) özünü Gəncə xanı elan etmişdi.

Mərkəzi Bakı şəhəri olan xanlığın əsasını qoyan Mirzə Məhəmməd xan XVIII əsrin 20-30-cu illərində Bakı hakimi olmuş Dərgahqulu xanın törəməsi idi. Nadir şah qətlə yetirildikdən sonra Mirzə Məhəmməd xan özünü müstəqil xan elan etdi. Xanlığın ərazisi kiçik, hərbi qüvvəsi az olsa da, Bakının Xəzər sahillərində ən əlverişli liman olması, burada xeyli miqdarda neft və duz hasil edilməsi sayəsində mühüm iqtisadi-ticarət və strateji əhəmiyyət kəsb edirdi.

Azərbaycanın şimal-şərq ucqarında Dərbənd xanlığı yaranmışdı. Xanlığın banisi 1722-1735-ci illər Rusiya işğalı dövründə şəhərin naibi olmuş İmamqulu xanın oğlu Məhəmməd Hüseyn xan idi.

Keçmiş Şirvan bəylərbəyliyiinin mərkəzi hissəsində iki xanlıq yaranmışdı. Mərkəzi Yeni Şamaxı (Ağsu) olan ərazidə Nadir şahın vergi yığanı olmuş Hacı Məhəmmədəli (1748 oktyabr) özünü xan elan edilmişdi. Köhnə Şamaxıda isə Xançobanı tayfasının Sərkərlər nəslindən olan Allahverdi bəyin oğlu Məhəmməd Səid özünü xan elan etmişdi. Məhəmməd Səid xan qardaşı Ağası xanın köməyi ilə 1763-cü ildə Yeni Şamaxını ələ keçirib bu torpaqlar üzərində özünün tək hakimiyyətini qura bildi.

Kür və Araz çaylarının qovuşduğu yerdə Tale Həsən xan tərəfindən Cavad xanlığının əsasını qoyulmuşdu. Kür çayının mənsəbində daha kiçik bir xanlıq – Salyan xanlığı (tarixi ədəbiyyatda çox vaxt sultanlıq adlandırılır) yaranmışdı. Xanlığı Əhməd xan, onun ölümündən sonra isə uzaq qohumu İbrahim Rudbarlı idarə etmişdi. 1757-ci ildə Qubalı Hüseynəli xanın oğlu Fətəli bəy Salyanı ələ keçirmiş və ərazini Quba xanlığına birləşdirmişdi.

Azərbaycanın qərb hissəsində yerləşən Naxçıvan xanlığının əsasını qoymuş kəngərli tayfa başçısı Heydərqulu xan (1748-1763/64) xanlığı möhkəmləndirmək, ticarət və sənətkarlığı inkişaf etdirmək məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdi.

Qarabağlı Pənahəli xanla müttəfiq olan Heydərqulu xan da 1752-ci ildə Şəki xanı Hacı Çələbiyə qarşı ittifaqda iştirak etmişdi.

İrəvan xanlığının əsasını keçmiş Çuxursəd (İrəvan) bəylərbəyliyi ərazisində xalq üsyanına başçılıq etmiş, hələ Nadir şahın sağlığında İrəvan hakimi olmuş Mir Mehdi xan Qasımlı-Əfşar (1747-1748) qoymuşdur. Hüseynəli xan Qacarın dövründə (1759/60-1783) gürcülər bir neçə dəfə xanlığa talançı hücumlar etmiş, nəticədə İrəvan xanı bir müddət onlara bac vermək məcburiyyətində qalmışdı.

Azərbaycanın cənubunda – Urmiya gölünün qərb və cənub sahilində Urmiya xanlığı yaranmışdı. Xanlığın əsasını Nadir şahın sərkərdələrindən biri olmuş Fətəli xan Araşlı Əfşar (1747-1763) qoymuşdur.

Urmiya gölündən şimalda yerləşən Xoy xanlığının əsasını Nadir şahın əmri ilə qətlə yetirilmiş Xoy hakiminin oğlu Şahbaz xan Dünbuli (1747-1763) qoymuşdu.

Urmiya xanlığından şərqdə əsaslı Əliqulu xan Müqəddəm (1748-1763) tərəfindən qoyulmuş Marağa xanlığı yerləşirdi. Fətəli xan Əfşar Marağa xanlığını özündən asılı vəziyyətə salsada, 1763-cü ildə onun öldürülməsindən sonra xanlıq yenidən müstəqil olmuşdu.

Urmiya xanlığından şimalda əsaslı Bayat tayfa başçısı Əhməd Sultan (1747-1778) tərəfindən qoyulmuş Makı xanlığı yerləşirdi. O qədər də böyük ərazisi və əhəmiyyətli iqtisadiyyatı olmayan Makı xanlığı Osmanlı dövləti ilə sərhəddə yerləşdiyindən strateji əhəmiyyətə malik idi.

Cənubi Azərbaycanın mərkəzi hissəsində əsaslı Dünbuli tayfasından olan Nəcəfqulu xan tərəfindən qoyulmuş Təbriz xanlığı yerləşirdi. Nəcəfqulu xan hakimiyyətini (1747-1769 fasilələrlə) möhkəmləndirmək məqsədilə Urmiyalı Fətəli xandan yardım alaraq ondan asılı vəziyyətə düşdü. Belə ki, Fətəli xan 1748-ci ildə Azərbaycanın ən böyük şəhəri olan Təbrizi tutdu və öz paytaxtını bura köçürdü. Fətəli xanın öldürülməsindən sonra Təbriz xanlığı yenidən müstəqillik əldə etdi.

Təbriz xanlığından şərqdə Ərdəbil xanlığı yerləşirdi. Onun əsasını Şahsevən tayfa başçısı Bədir xan (1747-1763) qoymuşdu və onu siyasi cəhətdən möhkəmləndirə bilmişdi. Təbriz və Ərdəbil xanlıqlarının arasında əsaslı Əli xan Şəqaqi (1747-1786) tərəfindən qoyulmuş Sərab xanlığı yerləşirdi. Bu xanlıqdan cənubda isə əsaslı Zülfiqar xan Əmirli Əfşar (1747-1770) tərəfindən qoyulmuş Zəncan (Zəngan) xanlığı yerləşirdi.

Azərbaycanın cənub bölgəsində yerləşən xanlıqları birləşdirən ümumi cəhət onların ilk öncə Urmiya xanı Fətəli xan Əfşar tərəfindən xeyli müddət vahid dövlətdə birləşdirilməsi və Ağa Məhəmməd Qacarın hakimiyyətə gəlməsi ilə müstəqilliklərini itirməsi olmuşdur.

Sultanlıqlar və camaatlar

Nadir şahın öldürülməsindən sonra Azərbaycanda xanlıqlarla yanaşı sultanlıqlar da mövcud idi. Bunların arasında Samur və Alazan çaylarının yuxarı axarlarını əhatə edən İlisu sultanlığı, Nadir şah tərəfindən Kaxeti çarı Teymurazın tabeliyinə verilən Qazax və Şəmşədil sultanlığı mühüm yer tuturdu.

XVIII əsrin 50-ci illərində Şəki xanlığından asılı düşən Ərəş sultanlığı 1790-cı illərdə ləğv edildi və xanlığa birləşdirildi. Qəbələ sultanlığı da Şəki xanlığının tərkibinə daxil idi.

Hələ Səfəvilər dövründən mövcud olan Car-Balakən camaatlığı uzun müddət öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilsə də, XVIII əsrin sonunda Şəki xanlığından asılı düşdü.

Şahlıq taxtına iddiaçılara qarşı mübarizə. Ölkənin siyasi cəhətdən birləşdirilməsi üçün göstərilən ilk cəhdlər

Şahlıq taxtına iddiaçıların hücumlarının dəf edilməsi. Urmiyalı Fətəli xan Əfşarın Məhəmməhəsən xan Qacara və Kərim xan Zəndə qarşı mübarizəsi

Fətəli xan Əfşar Nadir şahın qətlindən sonra xanlıq taxtına iddiaçılar öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün əvvəllər Səfəvi dövlətinin tərkibinə daxil olmuş əraziləri, o cümlədən zəngin və mühüm geostrateji əhəmiyyətə malik Azərbaycan torpaqlarını tutmağa can atırdılar. Urmiyalı Fətəli xan İranda hakimiyyət uğrunda mübarizənin şiddətlənməsindən istifadə edərək Azərbaycan torpaqlarını vahid mərkəzdə birləşdirmək siyasəti yeridirdi. 1748-ci ildə Təbriz şəhərini öz xanlığının mərkəzinə çevirən Fətəli xan digər Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi üçün ilk öncə diplomatik danışıqlara üstünlük vermişdi. Tezliklə Ərdəbil və Maku xanlıqları istisna olmaqla bütün Cənubi Azərbaycan xanlıqları Fətəli xana Əfşara tabe oldular.

XVIII əsrin 50-ci illərində İranda hakimiyyət uğrunda mübarizədə Kərim xan Zənd və Əlimərdan xan seçilirdi. Bir müddət sonra onlar arasında münaqişə yarandı və baş vermiş döyüşdə Əlimərdan xan məğlubiyyətə uğrayaraq həlak oldu. Kərim xan Zənd böyük ordu ilə Azərbaycanın cənubuna hücum etsə də, Urmiyalı Fətəli xan tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldı. İsfahana qaçan Kərim xan burada qala bilməyib Şiraza çəkildi. Fətəli xan Qəmşə adlı yerdə baş vermiş döyüşdə Kərim xanın ordusunun qalıqlarını da məhv edə bildi. Lakin İranın cənubundakı tayfa başçılarının Kərim xana yardımını sayəsində o, əfşar və əfqan qüvvələrini məğlub edə bildi.

XVIII əsrin 50-ci illərində İranda şah taxtına real namizədlərdən biri də Məhəmmədhəsən xan Qacar idi. Astrabad vilayətini idarə edən Məhəmmədhəsən xan tezliklə hakimiyyətini Mazandaran və Gilana yaya bilmiş, Kərim xan Zəndi məğlubiyyətə uğradaraq İsfahana daxil olmuşdu. Kərim xan az saylı tərəfdarları ilə Şiraza qaça bilmişdi. Məhəmmədhəsən xan Şirazı tutmaq istəsə də, Fətəli xan Əfşar və Azad xanın Gilanı tutmaları xəbərini eşidib geri dönmüş, 1757-ci ilin əvvəllərində Gilanı yenidən öz nəzarəti altına qaytarmışdı.

Tutduğu torpaqlarda möhkəmlənmək əvəzinə Məhəməd Həsən xan öz hakimiyyətini Azərbaycan torpalarına yaymaq niyyətinə düşdü. 1757-ci ildə o, Təbrizi ələ keçirdi və Urmiya qalasını mühasirəyə aldı. Fətəli xan Əfşar üzərində qələbədən sonra Qarabağ xanlığına yürüş etdi. Şuşanı mühasirəyə alsa da, “*Xatın arxi*” deyilən yerdə Pənahəli xana məğlub olaraq geri dönməli oldu. O, 1758-ci ilin yazında Urmiya və Xoy xanlıqlarının qüvvələrini cəlb etməklə İsfahan şəhərini ələ keçirdi və Şiraza yürüş edərək şəhəri mühasirəyə aldı. Lakin ərzaq qıtlığı yaşandığına görə mühasirəni dayandıraraq Mazandarana çəkilməli oldu. Yuxarıbaş qaçarları da daxil olmaqla bir çox müttəfiqləri onu tərk etdiyinə görə, 1759-cu ildə Mazandaranda zəndlərlə döyüşdə məğlub oldu və öldürüldü.

Bu zaman Fətəli xan Əfşar Azərbaycanın cənubunda öz mövqeyini yenidən möhkəmləndirdi, hətta Qarabağ xanlığına yürüş etdi. Bundan istifadə edən Kərim xan Zənd 1760-cı ilin payızında Azərbaycana yürüş etsə də, dörd ay mühasirədə saxladığı Təbrizi ala bilmədi və geri qayıtmağa məcbur oldu.

Növbəti ilin yayında Kərim xan yenidən Azərbaycana yürüş etdi, lakin Xoy və Salmas şəhərləri arasında Qaraçəmən döyüşündə məğlub oldu. Azərbaycan xanlarının döyüşçüləri bu qələbədən arxayınlaşdılar. Bundan istifadə edən Kərim xan güclü qoşunla yenidən hücumla keçdiyinə görə, duruş gətirməyən Fətəli xan Urmiya qalasına çəkilməli oldu.

Urmiya qalasını mühasirəyə alan Kərim xan Fətəli xan Əfşarla düşmən münasibətdə olan Azərbaycan xanlarını da yardıma çağırırdı. Qızılqaya xəyanətindən ibrət görülməyən bir sıra xanlar bu çağırışa cavab verdilər. Doqquz aylıq mühasirədən sonra vəziyyətin ümitsizliyini görən Fətəli xan 1763-cü ilin fevralında təslim oldu. Kərim xan Fətəli xanı ailəsi ilə birlikdə özü ilə Şiraza apardı. Ancaq Fətəli xan yolda qətlə yetirildi. Kərim xan düşərgəsində olan bir sıra Azərbaycan xanlarını – qarabağlı Pənahəli xanı, qaradağlı Kazım xanı, xoylu Şahbaz xanı və digərlərini guya Fətəli xan üzərində qələbəyə həsr olunacaq təntənələrdə iştirak etmək adı ilə özü ilə apardı və faktiki olaraq onları Şirazda girov kimi saxladı.

Qarabağlı Pənahəli xanın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək cəhdi

Birləşdirmə siyasəti aparan xanlıqlar içərisində Qarabağ xanlığının da mühüm rolu olmuşdu. Pənahəli xan birləşdirmə siyasəti aparmaqla yanaşı daxildəki separatçı qüvvələrə qarşı da mübarizə aparmışdı. Onun ən mühüm xidmətlərindən biri məliklərin bölüşdürücülük fəaliyyətinin qarşısını ala bilməsi idi. Vərəndə məliyi Şahnəzər Pənahəli xanın hakimiyyətini könüllü qəbul etmiş, 1749-1755-ci illər ərzində Xaçın, Dizaq, Çiləbörd və Talış (Gülüstan) məlikləri də itaətə gətirilmişdi. Fətəli xanın himayəsinə sığındı.

Pənahəli xan Hacı Çələbi xanın və Məhəmməd Həsən xan Qacarın Qarabağ xanlığına hücumlarını dəf etmiş, Fətəli xan Əfşarın hücumu zamanı asılılığı qəbul etsə də, bu asılıq uzun çəkməmişdi. Pənahəli xan Kürəkçaya qədər ərazini Gəncə xanlığından, Tatev və Sisyanı Naxçıvan hakimindən, Zəngəzur və Qapanatı Təbriz xanlığından, Uşacıq günbəzindən yuxarı, Göyçə sahilindək ərazini İrəvan xanlığından, Mehri, Güney və Çuldur mahallarını isə Qaradağ hakimindən alaraq xanlığının ərazisini xeyli genişləndirmişdi.

Pənahəli xan Şirazda fəxri girovluqda saxlandığı dövrdə xanlığı onun ikinci oğlu Mehrəli bəy idarə edirdi. 1763-cü ildə İbrahimxəlil xanın müəmmalı ölümündən sonra böyük oğlu İbrahimxəlil ağa qardaşını kənarlaşdırıb taxtı ələ keçirdi. Mehrəli bəy qubalı Fətəli xana sığındı. İbrahimxəlil xanın (1763-1806) dövründə Qaradağ, Naxçıvan, Təbriz, Ərdəbil və Gəncə xanlıqları asılı hala salınmışdı. Xanlar arasında çəkişmələrin davam etməsi Qarabağ xanlığının birləşdirmə siyasətini uğurla davam etdirməsinə imkan vermədi.

Azərbaycanın birləşdirilməsi siyasətinin davam etdirilməsi

Qubalı Fətəli xanın birləşdirilmə siyasətinin ilk dövrü

Müdafiə tikililərinin çoxluğu və strateji mövqeyi əhalinin təhlükəsizliyi üçün təminat yaradırdı. Bu səbəbdəndir ki, Quba xanlığı getdikcə güclənərək Azərbaycanın siyasi həyatında mühüm rol oynamağa başladı. 1758-ci ildə atasının ölümündən sonra hakimiyyətə gələn Fətəli xan (1758-1789) Quba xanlığının iqtisadi və hərbi qüdrətini artırmış və Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək uğrunda gərgin və çətin mübarizə aparmışdır. O, hələ atasının sağlığında-1757-ci ildə kiçik Salyan sultanlığını Quba xanlığını birləşdirilməyə nail olmuşdu. Dərbənd hakimi Məhəmməd Hüseyn xanın əhali və əyanlar arasında nüfuz qazana bilməməsindən yararlanan Fətəli xan 1759-cu ildə Dərbəndi tutub Məhəmməd Hüseyn xanı həbs etmiş, Dərbəndi isə öz xanlığına birləşdirmişdi. Bundan sonra Dərbənd Quba xanlarının ən mühüm iqamətgahına çevrilir.

Amiranə xarakterli bacısı Xədicə xanımı bakılı Mirzə Məhəmməd xanın vəliəhd oğlu Məlik Məhəmməd xana ərə verməklə Fətəli xan Bakı xanlığını özündən asılı vəziyyətə saldı. Lakin bundan əvvəl bacısını Qaraqaytaq usmisi Əmir Həmzəyə verəcəyini vəd etdiyindən sonuncu çox incidi və Fətəli xanın barışmaz düşməninə çevrildi.

Güclü Şamaxı xanlığı uğrunda 1763-cü ildə başlayan mübarizə uzun və qanlı oldu. Şəkili Hüseyin xanın Şamaxı hakimlərinə yardım etməsi Fətəli xanın uğur qazanmasına mane olurdu. O, Şamaxı xanlığının yarısını Hüseyin xana vəd etməklə onu öz tərəfinə çəkdi. 1768-ci ildə Quba xanının və şəkili Hüseyin xanın qoşunları iki tərəfdən Şamaxı xanlığı ərazisinə daxil oldu. Fətəli xan və Hüseyin xan bu xanlığın ərazisini öz aralarında bölüşdürdülər. Lakin, çox keçməmiş iki müttəfiq arasında ixtilaf yarandı və Fətəli xan Şamaxı xanlığının Hüseyin xana çatmış hissəsini də öz xanlığına birləşdirdi. Həmin 1768-ci ildə cavadlı Tale Həsən xan könüllü olaraq Fətəli xanın himayəsini qəbul etdi.

Beləliklə, Şimal-Şərqi Azərbaycan dövlət birliyi yarandı.

Fətəli xanın birləşdirmə siyasətini davam etdirməsi

Qeyd edək ki, İranda mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizənin gedişində Azərbaycan xanlıqları ilə əlaqələrin möhkəmlənməsində nikah bağlanmasına və əmanətlər götürülməsinə xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Kərim xan Zənd qubalı Fətəli xanı dinc yolla tabe edilməsinə cəhd göstərərək bu məqsədlə “nikah diplomiyası”na əl atmışdı. Fətəli xanla Kərim xan arasında elçilər mübadiləsi olsa da, birinci heç bir vəchlə müstəqilliyini güzəştə getmək istəmirdi. Kərim xanın Quba xanlığını dinc yolla özündən asılı salmaq niyyəti baş tutmadıqda o, xanlığa yürüş təşkil etməyə çalışsa da onun bu niyyəti baş tutmadı.

1774-cü ilin yayında Gavduşan çölündə Qaraqaytaq usmisi Əmir Həmzə və şamaxılı Ağası xanın başçılıq etdiyi Dağıstan və bəzi Azərbaycan hakimlərinin birləşmiş qüvvələri ilə döyüşdə Fətəli xan məğlub olaraq Salyana çəkilmişdi. Müttəfiqlər Qubanı və Şamaxını tutduqdan sonra Dərbəndi mühasirəyə alsalar da, Fətəli xanın cəsur xanımı Tuti Bikə inadlı müqavimət göstərərək şəhəri müdafiə edə bilmişdi.

Gavduşan döyüşündəki məğlubiyyətdən sonra Fətəli xan əvvəlki vəziyyəti bərpa etməyə, Rusiya ilə diplomatik münasibətləri canlandırmağa xüsusi fikir verirdi. Elçi göndərərək Rusiyadan yardım istədi. Rus qoşunlarının Fətəli xanın əsas düşməni Qaraqaytaq usmisi Əmir Həmzənin mülklərinə daxil olması ilə Əmir Həmzə Dərbəndin mühasirəsindən əl çəkərək öz mülklərinə qayıtmalı oldu.

Öz əvvəlki qüdrətini bərpa etmiş qubalı Fətəli xan artıq Azərbaycanın cənub torpaqlarını da birləşdirmək istəyir və hətta öz yanında saxladığı “Abbas Mirzə”

adlandırılan yalançı şahzadəni şah taxtına oturtmaq yolu ilə Səfəvi dövlətini bərpa etmək qərarına gəlmişdi. Bu məqsədinin dəstəklənməsi üçün Rusiyaya müraciət etdi. Lakin Azərbaycan torpaqlarını bilavasitə özü işğal etmək niyyətində olan Rusiya Azərbaycanın birləşdirilib qüdrətli bir dövlətə çevrilməsinə razı ola bilməzdi. Buna görə də 1784-cü ilin mayında Fətəli xan döyüşsüz Ərdəbil və Meşkin şəhərlərini ələ keçirsə də Rusiyanın təzyiqi və rəqib feodalların ona qarşı qaldırılması səbəbi ilə geri dönməli oldu. 1787-ci ildə Quba xanlığının 12 nəfərdən ibarət elçisi görkəmli diplomat Mirzə Sadıq Məmməd vəliyevin başçılığı ilə Peterburqa göndərilə də, bu elçilik də uğur qazanmadı.

Beləliklə, Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək uğrunda mübarizə aparan xanlıqların siyasəti uğurlu nəticə vermədi. Birləşdirmə siyasətinin uğursuzluqla nəticələnməsinin müxtəlif səbəbləri olmuşdu. Bu prosesin uğurla başa çatmasını təmin edəcək güclü siyasi liderin olmaması, siyasi pərakəndəlik, natural təsərrüfatın hökmranlığı, məhsuldar qüvvələrin zəif inkişafı şəraitində Azərbaycan torpaqlarının müəyyən bir xanlığın ətrafında birləşdirilməsi mümkün olmadı. Mərkəzləşdirmə prosesi həm də regionda Osmanlı, Rusiya və Qərbi Avropa dövlətlərinin mənafelərinin toqquşması səbəbindən sona çatmadı.

Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsi planları

Rusiyanın Azərbaycana zəbt etmək planları

Rusiyanın xarici siyasətində “Şərqi məsələsi” mühüm yer tuturdu. II Yekaterina məşhur “Bizans layihəsi”ni həyata keçirməyi qərara almışdı. Mahiyyəti Avstriya ilə birləşib Osmanlı dövlətini məhv edib İstanbulda pravoslav imperatorunu oturtmaq, Qafqazda Rusiyanın himayəsi altında oyuncaq xristian dövlətləri yaratmaqdan ibarət idi.

XVIII əsrin 80-ci illərindən başlayaraq çar Rusiyasının Cənubi Qafqazı ələ keçirmək planları gücləndi. İlk öncə, Azərbaycanda və İranda mövcud olan yerli hakimləri ələ almaq, onlardan yararlanaraq bölgənin dinc yolla ələ keçirilməsinə üstünlük verildi.

II Yekaterinanın məşuqu, o zaman dövlətin demək olar ki, bütün əsas işlərini idarə edən knyaz Qriqori Potyomkinin yaxın qohumu general Pavel Potyomkin Qafqaz müdafiə xəttinin rəisi təyin edildi. P.Potyomkin hər şeydən əvvəl müxtəlif vasitələrlə gürcü çarı II İrakli və ermənilərlə əlaqə yaratmalı idi¹.

Atasının ölümündən sonra Kartli-Kaxet çarlığını birləşdirən (1762) II İrakli Azərbaycan xanlıqlarının ərazisi hesabına öz mülklərini genişləndirmək siyasəti

¹ Из ордера П.С.Потемкина полковнику С.Д.Бурнашеву (21 мая 1783 г.) // Российский Государственный Архив Древних Актов (РГАДА), ф.23, Разряд XXIII, Кавказские дела, оп.1, дело 13, ч.5. л.86.

yeridirdi. II İrakli İbrahimxəlil xanla ittifaqda Gəncə xanlığının idarəciliyini öz aralarında bölüşmüşdülər. Əsir alınmış Məhəmmədhəsən xan (1760-1780) isə Şuşada dustaq saxlanılırdı. 1783-cü ilin sonunda Gəncədə baş vermiş iğtişaşlar nəticəsində II İrakli və İbrahimxəlil xanın təyin etdiyi hakimlər şəhərdən qovuldular.

Georgiyevsk müqaviləsi (1783-cü il 24 iyul) ilə Kartli-Kaxeti çarlığının Rusiyanın himayəsinə keçməsi çar hökumətinin Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan xanlıqlarına siyasi təsirini gücləndirdi.

Eyni zamanda Rusiyaya arxalanan II İrakli Azərbaycan xanlıqlarına, o cümlədən İrəvan xanlığına qarşı işğalçılıq hərəkatlarını gücləndirdi.

. Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək üçün II Yekaterina hökumətinin istifadə etdiyi vasitələrdən biri də gürcülər, ermənilər və Qarabağ xanlığında mövcud olan alban mənşəli xristian mülüklərdən yararlanmaq idi.

Mərkəzi İranda hakimiyyətini yayıb, özünün şah kim tanınması müqabilində heç bir hüququ çatmadığı Azərbaycanın şimal ərazilərini Rusiyaya “pay verən” Əlimurad xanın müraciəti Rusiya üçün göydəndüşmə oldu. Knyaz Q. Potyomkin 1784-cü ilin mayında kansler Bezborodkoya yazırdı: “...bundan böyük xeyir qazanmaq, Ermənistan ölkəsini və Albaniyanı təşkil etməli olan hissəni, İraklinin çarlığını qurmaq olar². Lakin o zaman Rusiya Əlimurad xanın yardımını ilə Azərbaycanı dinc yolla ələ keçirmək niyyətini gerçəkləşdirə bilmədi.

Qarabağ xanlığı üzərinə xaç yürüşü

Çiləbörd məliyi Məclum və Gülistan məliyi Abov İbrahimxəlil xan tərəfindən Şuşada zindanda saxlansa da, onlar qaçmağa nail olaraq Gəncə yaxınlığında polkovnik S.D.Burnaşovun Qarabağ xanlığına təşkil olunan yürüşünə qatıldılar. Lakin yeni Rusiya-Osmanlı savaşı (1787-1791) başladığı üçün rus qoşunları Qafqaz xəttinə geri çağırılmışdı³. Beləliklə, Qarabağ xanlığı üzərinə planlaşdırılan xaç yürüşü baş tutmadı və xanlıq öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bildi.

Azərbaycan torpaqlarının Ağa Məhəmməd xan Qacarın və Rusiyanın hücumlarına məruz qalması

Ağa Məhəmməd xan Qacarın Azərbaycana birinci yürüşü

Azərbaycanda vahid mərkəzləşdirilmiş dövlətin olmaması xarici hücumlar qarşısında ölkəni müdafiəsiz qoymuşdu. Bu zaman İranda mərkəzi hakimiyyət

² Российский Государственный Военно-исторический Архив (РГВИА), ф.52 (Потемкины), оп.2, д.37, лл. 63-64; Маркова О. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке. Москва, 1966, с.188.

³ Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803, СПб., 1869, ч.2, с.188, 194-195.

uğrunda mübarizə mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaranması ilə başa çatmışdı. Xorasan istisna olmaqla bütün İranda hakimiyyəti ələ alan Ağa Məhəmməd xan Qacar Tehranda (1794) özünü şah elan etsə də, keçmiş Səfəvi torpaqlarının bütövlüyünü başa çatdırmadığı üçün tacqoyma mərasimini rəsmiləşdirmədi. Ağa Məhəmməd şah Qacarın yaratdığı dövlət xeyli dərəcədə İran ərazilərini əhatə etdiyinə görə, dövrün qaynaqlarında Qacar xanədanına məxsus hökmdarlar Persiya (İran) şahları kimi təqdim edilir.

Qacar hərbi yürüşə başlamazdan əvvəl Azərbaycan xanlarına və Kartli-Kaxet çarına fərmanlar göndərərək onlardan tabe olmalarını və ən yaxın qohumlarından sarayına girov göndərməyi tələb etmişdi. Azərbaycan xanlıqlarından bəziləri Ağa Məhəmməd xana qarşı ittifaq yaratmağa çalışdılar⁴. Lakin xanlıqlar arasındakı ərazi iddiaları onların vahid cəbhədə çıxış etmələrinə imkan vermədi.

1795-ci ilin iyununda Ağa Məhəmməd xan Qacarın qoşunları Muğan, İrəvan xanlığı və Qarabağ istiqamətində yürüşə başladı. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları bac ödəməklə asılılığı qəbul etdilər. Ağa Məhəmməd xanın Şuşa şəhərini 33 gün mühasirədə saxlaması uğursuz olduğuna görə yürüş Gürcüstan istiqamətinə yönəldi. Tiflis şəhərini tutan Ağa Məhəmməd xan Qacar sentyabrın 20-də küllü miqdarda qənimət və 20 min əsirlə şəhəri tərk etdi.

Həmin ilin qışını Muğan düzündə keçirən Ağa Məhəmməd xan Qacar 1796-cı ilin yazında burada tacqoyma mərasimi keçirdikdən sonra İrana qayıtdı.

Rus ordusunun Azərbaycana növbəti hücumu

Ağa Məhəmməd xan Qacarın Rusiyanın himayəsində olan gürcü çarlığına hücumu Rusiyanın regiondakı maraqlarına və nüfuzuna ağır zərbə vurmuşdu. Buna görə II Yekaterina general Valerian Zubovun başçılığı ilə 30 minlik ordusunu Azərbaycana göndərdi. Çar hökumətinin bu yürüşdə məqsədi təkcə Ağa Məhəmməd şahı cəzalandırmaq və Xəzər dənizi hövzəsində rus tacirlərinin təhlükəsizliyini təmin etməkdən ibarət deyildi. Çar Rusiyası hələ də Azərbaycanda xristianlardan ibarət bufer dövlətlər yaratmaq planından əl çəkməmişdi və bu yürüş zamanı həmin planı reallaşdırmaq niyyətində idi. V.Zubova verilmiş 30 bənddən ibarət məxfi təlimatın VI bəndində açıq-aşkar rus hərbi hissələrinin Tiflisdən aşağı Kür çayı boyunca Gəncəyə doğru hərəkət edərək, buradan Qarabağa gəlməsi və burada xristianlığı bərpa etməsi planlaşdırılırdı.⁵ Bununla yanaşı, V.Zubova “Qarabağ xanını devirmək və hakimiyyəti yerli xristianlara vermək”

⁴ MİRZƏ CAMAL CAVANŞİR. Qarabağ tarixi. // Qarabağnamələr, I kitab, s.122.

⁵ Инструкция генералу В. А. Зубову (19 февраля 1796 г.) // РГВИА, ф. №846 (ВУА), оп.16, дело 2799, лл.1-7об.

barədə məxfi göstəriş də verilmişdi⁶. Plan çox gizli saxlanılsa da Azərbaycan xanlarına məlum olmuşdu.

1796-cı ilin yazında V.Zubovun başçılığı ilə rus qoşunlarının Azərbaycana hücumu başladı. May ayında rus generalı Şeyxəli xana yardım etmək istəyən Şamaxı və Bakı xanlarını təcrid edə bildi. Güclü artilleriya zərbələri altında Dərbənd qalası təslim oldu. Şeyxəli xan hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı və bacısı Pəricahan xanım Dərbəndə hakim təyin edildi. Şeyxəli xan isə tərəfdarları ilə birlikdə işğalçılara qarşı mübarizə apardı.

Rus qoşunları iyunun ortalarına qədər Quba, Bakı, Şamaxı və Salyanı da ələ keçirdilər. Bundan sonra bəzi Azərbaycan xanları və Dağıstan hakimləri Rusiya təcavüzünə qarşı mübarizə aparmaq üçün razılığa gəldilər. Qarabağlı İbrahimxəlil xan, şəkili Səlim xan və şamaxılı Mustafa xan V.Zubovu sui-qəsd yolu ilə öldürmək, sonra isə rus qoşunları üzərinə hücum edərək onları Azərbaycandan qovmaq haqqında qərar qəbul etdilər. Lakin bu işi həyata keçirəcək Nurəli bəyin ehtiyatsızlığı ucbatından qəsd baş tutmadı.⁷ Bu hadisədən sonra şəkili Səlim xan, gəncəli Cavad xan, qarabağlı İbrahimxəlil xan və naxçıvanlı Kəlbəli xan general Zubova öz itaətlərini bildirdilər.

1796-cı ilin noyabrında II Yekaterinanın qəfil ölümündən sonra hakimiyyətə gələn oğlu I Pavel (1797-1801) rus qoşunlarını Azərbaycandan çıxarmağa başladı. Beləliklə, Rusiyanın Azərbaycan xanlıqlarını işğal etmək planı baş tutmadı.

Ağa Məhəmməd şah Qacarın Azərbaycanın şimalına ikinci yürüşü

Rus qoşunlarının Azərbaycandan geri çəkilməsindən istifadə edən Ağa Məhəmməd şah 1797-ci ilin yazında ikinci dəfə Azərbaycana yürüş etdi. Azərbaycan xanlarına ünvanlanmış fərmanlarında onlardan qeyd-şərtsiz tabe olmaq tələb olunur, əks halda amansız şəkildə cəzalandırılacaqları ilə hədələnilirdilər.

Vəziyyətin çətinliyini anlayan irəvanlı Məhəmməd xan, lənkəranlı Mir Mustafa xan şahın tələblərini qəbul etməli oldular.

Bu yürüş zamanı da əsas hücum hədəfi Qarabağ xanlığı oldu. İbrahimxəlil xan müqavimətin çətinliyini anlayaraq yardım üçün Cara getdi. Onun qalada olmaması ruh düşkünlüyü yaratdı. Şuşanın baş müctəhidi Hacı Babək şahla görüşdü və Şah Qurana and içərək əhaliyə toxunmayacağına təminat verdi. Şuşaya daxil olan Ağa Məhəmməd şah Azərbaycanın digər şimal xanlarına məktub göndərərək yanına gəlmələrini, yaxud ən yaxın adamlarını girov göndərmələrini

⁶ Наставление генералу В.А.Зубову (18 февраля 1796 г.) секретно // Архив Внешней Политики Российской Империи МИД РФ (АВПРИ), ф. №100, Сношения России с Арменией “СРА” оп.3, 1764-1800 гг. дело 463.дело 463, лл.26-26 об, 27-27об, 28.

⁷ Вах: Материалы для новой истории Кавказа 1722 по 1803 гг. ч. II, с.398.

tələb edir. Gəncəli Cavad xan və qubalı Şeyxəli xandan başqa digər xanlar şahın çağırışına dərhal müsbət cavab vermədilər. Bəzi xanlar (Şəki, Şamaxı) öz elçiləri vasitəsilə itaət göstərdiklərini bildirdilər.

Ağa Məhəmməd şah cəmi bir həftə sonra xidmətçiləri tərəfindən qətlə yetirildi. Qacar qoşunları tələsik cənuba doğru çəkildilər.

İbrahimxəlil xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy Qarabağ xanlığında hakimiyyəti ələ almağa cəhd etsə də, Şuşaya qayıdan İbrahimxəlil xan buna imkan vermədi. O, Ağa Məhəmməd şahın cənazəsini böyük ehtiramla Tehrana yola saldı. İranda hakimiyyətə gələm mərhum şahın qardaşı oğlu Fətəli şah (Ağa Məhəmməd şah babasının adı ilə adlanırdığından onu nəvazişlə Baba xan kimi çağırırdığından mənbələrdə çox zaman onu Baba xan adlandırırdılar) (1797-1834) bu işdən məmnun qalaraq Qarabağ xanlığının gəlirindən başqa, Qaradağ xanlığının da gəlirlərini ona verməyi vəd etdi⁸ və İbrahimxəlil xanın qızı Ağabəyim ağanı istədi. Ağabəyim ağa şahın hərəminə göndərildi. Xanın oğlu Əbülfət ağa da Tehran sarayına əmanət kimi göndərildi.

Osmanlı dövləti ilə münasibətlər

Azərbaycan xanlıqlarını Osmanlı dövləti ilə dil və din birliyindən başqa, Rusiya təhlükəsi daha çox yaxınlaşdırırdı. Hələ Nadir şahın sağlığında ona qarşı mübarizəyə başlamış şəkili Hacı Çələbi xan bu mübarizədə Osmanlı dövlətindən yardım istəmişdi.⁹ Başda şəkili Hacı Çələbi xan olmaqla əksər Azərbaycan xanları – gəncəli Şahverdi xan, şamaxılı Məhəmmədsəid xan, qarabağlı İbrahimxəlil xan, naxçıvanlı Cəfərqulu xan və b. özlərinə arxa yaratmaq məqsədilə Osmanlı dövləti ilə diplomatik əlaqələr saxlamışlar.

Rusiya ilə müharibədə (1768-1774) məğlub olan Osmanlı imperiyası onunla münasibətləri kəskinləşdirməmək üçün Azərbaycan xanlarının Rusiya təcavüzü qarşısında hərbi kömək üçün etdikləri müraciətləri gerçəkləşdirə bilməmiş, hadisələrə diplomatik vasitələrlə müdaxilə etməyə çalışmışdır.

Növbəti Rusiya-Osmanlı savaşı (1789-1791) zamanı da Azərbaycan xanlıqları ilə Osmanlı dövlətinin qarşılıqlı münasibətləri mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Həm Rusiya, həm də Osmanlı dövləti Azərbaycan xanlarını öz tərəfinə çəkməyə çalışmışdır.

Bu vəziyyət çox zaman Azərbaycan xanlıqlarını hər iki imperiya arasında manevr etməyə məcbur edirdi. Məhz bu səbəbdən Volqa-Xəzər tranzit su yolu ilə

⁸ Əhməd bəy Cavanşir. Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair //Qarabağnamələr, I kitab., s.180.

⁹ Nadir şah Əfşarla Şəki hakimi Hacı Çələbi arasında olan hadisələrə dair Osmanlı dövlətinə göndərilən Əhməd xan möhürü ilə məktub // Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hatt-i Hümayun fondu (BOA, HH) belge, 7/231.

bağlı olan xanlıqlar Rusiya ilə, ölkənin Qərb və Cənub-Qərb hissəsində yerləşən xanlıqlar isə çox zaman Osmanlı dövləti ilə münasibətdə olurdular.

Göründüyü kimi, Azərbaycan xanlıqlarının qonşu dövlətlərlə münasibətləri onların öz müstəqilliyini qoruyub saxlamaq uğrunda apardığı mübarizənin tərkib hissəsi idi. İstər Rusiya, istərsə də Osmanlı dövlətləri və yaxud digər qonşu ölkələrin hakimləri bu torpaqların İranın tərkib hissəsi deyil, Azərbaycan adlandırıldığını və burada Azərbaycan dövlətlərinin mövcud olduğunu qəbul edirdilər. Buna görə rəsmi arxiv sənədlərində nəinki Araz çayından cənubdakı, həm də şimaldakı Azərbaycan torpaqları çox zaman “Aderbijanskiye vladeteli”, “Aderbijanskiye xanı” kimi təqdim edilirlər.¹⁰

İqtisadi həyat. Sosial münasibətlər və dövlət idarəçiliyi

Kənd təsərrüfatı

Xanlıqlar dövründə sosial-iqtisadi münasibətlər demək olar ki, Səfəvilər dövründəki münasibətlərin davamı idi və yalnız müəyyən dəyişikliklər baş vermişdi. Xanlıqların iqtisadi həyatında əsas yeri kənd təsərrüfatı – əkinçilik və maldarlıq tuturdu. Əkinçilikdə qoşqu qüvvəsi kimi başlıca olaraq kəllərdən və öküzlərdən istifadə olunurdu. Başlıca şümləmə vasitəsi əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi xış idi, nadir hallarda kotandan istifadə edilirdi.

Bəzi təsərrüfat sahələri üzrə ixtisaslaşma gedirdi. Quba, Qarabağ, Şamaxı, Gəncə, Şəki xanlıqlarında dənli bitkilər, Lənkəran xanlığı, İrəvan xanlığının Zəngibasar və Şərur mahalları, Şirvanın Bərgüşad mahalında çəltik, Dərbənd, Quba və Bakı xanlıqlarında qızılboya və zəfəran yetişdirilirdi. Şəki, Şirvan və Gəncə ipəkçilik mərkəzi kimi məşhur idilər. Urmiya, Marağa və Ərdəbil xanlıqlarında ipəkçiliklə yanaşı pambıqçılıq da inkişaf etmişdi.

Kənd təsərrüfatında süni suvarma müstəsna əhəmiyyətə malik idi. Qarabağ xanlığında Kürək arxı, Müqəddəs arx, Meymənə arx, Govur arxı, Araz arxı və s., Şamaxı yaxınlığında Pirsaat çayından çəkilmiş Xanarxı və Qoşqar arxlarını qeyd etmək olar. Çayları olmayan, yaxud çox az olan yerlərdə süni suvarmada kəhrizlərdən və quyulardan istifadə olunurdu.

Heyvandarlıqda əsas yer maldarlığa məxsus idi. Maldarlıq həm də ev və sənətkarlıq sənayesinin mühüm xammal mənbəyi idi. Maldarlıqda iri və xırda buynuzlu heyvanlar çox önəmli yer tuturdu.

Qarabağ xanlığında heyvandarlıq digər xanlıqlara nisbətən daha çox inkişaf

¹⁰ Копия с ордера ген.-поручика графа Зубова ген.-майору Римско-Корсакову, от 10 октября 1796 г. // РГВИА, ф. №41 оп.1/199, дело 384, л.20, л.21, л.25 и т.д.

etmişdi. Qarabağın cins atları öz gözəlliyi, dözümlülüyü, çevikliyi və iti qaçışı ilə fərqlənirdi. İngilislər öz hind süvariləri üçün Qarabağ atları alırdılar.

Bakı xanlığının dəniz sahilində yerləşən kəndlərində *balıqçılıq* mühüm məşğuliyyət sahəsi idi. Qurudulmuş balıqla yanaşı, qara kürü də digər xanlıqlara və qonşu ölkələrə ixrac olunurdu.

Torpaq mülkiyyət formaları. Vergilər

Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda aqrar münasibətlərdə ciddi dəyişiklik olmamışdı. Torpaqların böyük qismi xanların mülkiyyətində idi. Əvvəllər mövcud olan dövlət (xəzinə) və saray (xassə) torpaqları *xan torpaqları* adlanırdı. Torpaq mülkiyyətinin geniş yayılmış digər forması mülk üzərində mülkədarın – mülk sahibinin tam mülkiyyət hüququ var idi. Xanlar öz sevimli adamlarına, yaxud məmurlara məvacib əvəzinə bir və ya bir neçə kəndi, daha doğrusu həmin kəndlərdən toplanan vergilərdən bir hissəni almaq hüququnu verirdi. Tiyuldar çox vaxt kənddə yaşayır və kəndin bütün işlərini şəxsən özü idarə edirdi.¹¹ Dini idarələrin, müqəddəs ocaqların mülkiyyətində olan torpaqlar vəqf adlanırdı. Vəqf xan xəzinəsinə vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad idi. İcma və yaxud camaat torpaqları əsasən kənd icmasına məxsus olurdu. İcma torpaqlarının zorla tutulması nəticəsində onun sahəsi getdikcə azalırdı.¹²

Xanlıqlar dövründə vergilər əsasən məhsulla, qismən isə pulla alınırdu. Başlıca torpaq vergisi bəhrə (malcəhət) məhsulla ödənilirdi. Xanın və torpaq sahiblərinin vergiləri yığmaq üçün təyin etdikləri nümayəndə darğa adlanırdı. Darğalar məvacib almadığından darğalıq vergisi onların xeyrinə toplanırdı. Qışlaqlardan, yaylaqlardan istifadəyə görə çöpbaşı adlanan vergi toplanırdı. Rəiyyət torpağı becərdiyi zaman kotan, yaxud xışdan, qoşqu heyvanlarından bağ pulu, diş kirəsi istifadəyə görə cütbaşı adlı verdi verməli idi. Xanlıqlarda çobanbəyi, mancanaq pulu, toxucu pulu, bayramlıq və s. adda vergi və bəxşişlər də mövcud idi.

Şəhərlər, sənətkarlıq və ticarət

Xanlıqların yaranması şəhərlərin sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi inkişafına şərait yaradırdı. Bu dövrdə dağıdılmış şəhərlər bərpa edilir və yeniləri salınırdı. Pənahəli xanın saldırdığı Şuşa qala-şəhəri sürətlə inkişaf edirdi. Şəhərlərin dirçəlməsinin mühüm göstəricisi əhalinin artması idi. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Şamaxı, Bakı, Şəki, İrəvan, Şuşa və Dərbənd şəhərlərinin hər birində 4

¹¹ Вах: Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XIX - начале XX вв. Ленинград, 1949, с.218-219.

¹² Петрушевский И.П. К вопросу об имунетете в Азербайджане в 17-18 в/в. «Исторический сборник» №4, Москва, 1945, с.72.

mindən 10 min nəfərədək əhali yaşayırdı. Təqribən 50 min sakinin yaşadığı Təbriz Azərbaycanın ən böyük şəhəri olaraq qalırdı.

Xanlıqların iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan *sənətkarlıq* müxtəlif sənət sahələrini əhatə edirdi. Ənənəvi sənətkarlıq sahələri olan *toxuculuq* və *dulusçuluq* xanlıqlar dövründə daha da inkişaf etmişdi.

Quba şəhəri və onun ətrafındakı karxanalarda əl dəzğahlarından istifadə olunurdu. Çiçi kəndində toxunan Xırdagül çiçi, Ağgül çiçi adlı xalçalar xarici bazarlarda və yarmarkalarda ən rəvac mal hesab edilirdi. Urmiyada isə Əfşar xalçaları toxunurdu. Şamaxı şəhəri əvvəlki şöhrətini bərpa etməyə başlamışdı. Şəki şəhəri ipək istehsalı mərkəzi kimi şöhrət qazanmışdı. Şəki ipəyi Azərbaycanın hüdudlarından kənar da məşhur olub, Rusiya, İtaliya, Türkiyə və İrana ixrac edilirdi. Təbriz, Ərdəbil, Marağa və Urmiya şəhərlərində də ipək parçalar istehsal olunurdu.

Karvan yolu ilə, eləcə də Xəzər-Volqa vasitəsilə əcnəbi ölkələrlə qızgın ticarət edilirdi.

Azərbaycan xanlıqlarının çoxunun öz pul vahidi vardı və xanlıqların mərkəzi şəhərlərində zərbxanalar fəaliyyət göstərirdi. Burada yalnız gümüş və mis pullar kəsilirdi. Qarabağ xanlığında pənahabad, sahibqıran, İrəvan xanlığında qara pul zərb olunurdu. Bunlarla yanaşı, Səfəvi dövründən qalma abbası, tümən, şahı və s. də işlədilir.

Sosial zümrələr

Xan ailəsinin üzvləri, sultanlar, məliklər, bəylər, el başçıları, ağalar, ali ruhanilər (axundlar və qazılar) hakim zümrəyə daxil idilər. Hakim zümrənin əsas təbəqəsini geniş torpaq sahibi olan bəylər təşkil edirdi. Bəylər xanlıqda böyük siyasi qüvvə idilər. Hakim zümrəyə daxil olan elbəyilər xan qarşısında hərbi mükəlləfiyyət daşıyırdı. Onlar müharibə zamanı tabeliklərində olan elatlarla birlikdə silahlanmış halda xanın xidmətində olmalı idilər.¹³ Ali zümrənin içərisində ali ruhanilər də mühüm yer tuturdu. Şiəməzhəb ruhanilərin başçısı şeyxülislam, sünnüməzhəb ruhanilərin başçıları isə qazı adlanırdı.

Azərbaycan xanlıqlarında aşağı zümrəni kəndlilər təşkil edirdi. Onlar rəiyyət, rəncbər və elatlara bölünürdü. Kəndlilərin çox hissəsini rəiyyətlər təşkil edirdi. Onlar öz təsərrüfatı olan, şəxsən azad kəndlilər idi. Rəncbərlər əsasən torpaqsız olub, xanların və ya iri torpaq sahiblərinin təsərrüfatında çalışır, bunun müqabilində məhsulun müəyyən hissəsini alırdılar. Kəndlilərin vergilərdən azad olan imtiyazlı təbəqəsi maaf adlanırdılar. Onlar xanlıqda asayiş qoruyucusu olub, həm də qoşunun əsasını təşkil edirdilər. Yaylaq-qışlaq maldarlığı ilə məşğul olan kəndlilər elat

¹³ Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI-XVII веках // Сборник статей по истории Азербайджана, Баку, 1949, с.13.

adlanırdılar. Elat bəyin sürüsünü otarır, qoyununu qırxır, başqa mükəlləfiyyətlər yerinə yetirir, xana peşkəş şəklində vergilər verir və həm də xan qoşunu üçün əsgər verməli idi.

İdarəçilik və inzibati bölgü

Azərbaycan xanlıqlarında idarəetmə sistemi demək olar ki, eyni idi. . *Xan* qeyri-məhdud hakimiyyətə malik idi. Bütün hakimiyyət – qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti onun əlində cəmlənmişdi. Xan hakimiyyəti irsi idi. Xanın yanında yaxın adamlarından ibarət olan məşvərətçi orqan – divan və ya xan şurası fəaliyyət göstərirdi.

Xanlığın idarə olunmasında saray məmurları mühüm rol oynayırdı. Xanın ən yaxın köməkçisi vəzir idi. Xan sarayında vəzirdən başqa sərkəri-ali və ya sərkərəli (maliyyə işlərinə baxan), eşikağası (xan xəzinəsinin məxaric işlərini və xanın şəxsi təsərrüfatını idarə edən), sandıxdarağası və ya anbarağası (xəzinə işlərinə baxan) kimi vəzifələr də mövcud idi.

Xanlıqlar inzibati cəhətdən mahallara bölünürdü. Xanlıqların bəzisinin ərazisi böyük, bəzilərininki isə nisbətən kiçik olduğundan mahalların sayı 5-21 arası dəyişirdi. Gəncə xanlığında 5, Şəki xanlığında 8, Lənkəran xanlığında 12, Urmiya xanlığında 14, İrəvan xanlığında 15, Qarabağ xanlığında isə 21 mahal vardı. Mahal naibləri həm inzibati, həm də məhkəmə hakimiyyətinə malik idilər.

Kovxa, kəndxuda mahallara daxil olan kəndləri idarə edirdilər. Onlar məvacib almır, xidmətləri müqabilində toplanan verginin bir hissəsini götürürdülər. Başlıca vəzifələri icma üzərinə düşən vergiləri toplamaqdan və kənddə asayişin qorunmasından ibarət idi.

Ordu quruculuğu

Hər bir xanlığın qüdrəti onların malik olduğu hərbi qüvvələrin miqdarı və keyfiyyətindən asılı idi. Xanlıqların hamısında daimi nizami qoşun vardı. Onların özəyini xan qvardiyası, maaflar, nökərlər, çaparlar və bəy drujinaları təşkil edirdi. Xanlıqların daimi silahlı qüvvələri kənd təsərrüfatı işlərindən azad edilən muzzdlu döyüşçülərdən ibarət idi. Onlar süvari, piyada və zənburəkçi-topçu dəstələrinə bölünürdülər.

Qoşunun əsas hissəsi qeyri-nizami olub maaflar və elatlardan təşkil olunurdu. Zərurət olduqda mahalların və kəndlərin piyada tufəngçiləri mahal bəyləri ilə birlikdə qoşunun sıralarına alınırdılar. Qarabağ xanı 10-15 min, Şamaxı və Şəki xanları isə 3 minə qədər döyüşçü çıxara bilirdi. Quba xanı böyük miqdarda silahlı

nökərlərə və maaflara malik idi. Qoşun 10, 100 və 1000 nəfərlik dəstələrə ayrılırdı, onlara başçılıq edənlər onbaşı, yüzbaşı və minbaşı adlanırdı.

Məhkəmə işinin təşkili

Xanlığın idarə olunmasında məhkəmə orqanlarının böyük rolu vardı. Burada başlıca yeri şəriət məhkəməsi tuturdu. Bu sahədə xanın müstəsna hüququ vardı. Məhkəmə işinin aparılması xanlıqlarda müxtəlif cür təşkil olunmuşdu. Quba xanlığında bütün məhkəmə hakimiyyəti dini məhkəmələrə məxsus idi. Qarabağ və bir sıra başqa xanlıqlarda da məhkəmə hakimiyyəti şəriət baxırdı.

Xanlıqlar dövründə Azərbaycan mədəniyyəti

Maarif

Xanlıqlar dövründə məktəblər məscidlərin nəzdində, dükanlarda və ya şəxsi evlərdə yerləşir məhkəmələrinə məxsus idi və yalnız ən mühüm işlərə bilavasitə xanın özü və adətən onları quranların adı ilə adlanırdı. Qıraq Salahlıda Molla Cəbrayıl məktəbi, Şıxlıda Molla Vəli Vidadi məktəbi, Gəncə və Şuşada Molla Pənah Vaqif məktəbi, İbrahimxəlil xan məktəbi və s.

Mədrəsələr orta ali tədris müəssisələri rolunu oynayır. Mədrəsələr cümə məscidlərinin nəzdində yerləşirdi. Tələbə mədrəsədə Qurandan əlavə islam fəlsəfəsi, fiqh (islam qanunları), ərəb-fars dillərini də öyrənirdi. Mədrəsələrdə ədəbiyyat, riyaziyyat, astronomiya elmləri də tədris olunurdu.

Elm

Xanlıqlar dövrünün məşhur alimləri coğrafiyaşünaslar Hacı Zeynallabdin Şirvani (1780-1838) Avropa, Asiya və Afrika ölkələrinə səyahət edərək “Büstanus-səyahət” (Səyahət bostanı), “Kəşfül maarif” (Mərifətlərin kəşfi) kimi məşhur əsərlərini yazmışdı.

Təbriz xanı Nəcəfqulu xanın oğlu, tanınmış tarixçi filosof və həm də şair olan Əbdürrəzzaq bəy(1762-1828) uzun müddət Təbriz-Xoy xanlığının vəziri olmuşdu. O, Fətəli şahın hakimiyyəti dövründə baş verən hadisələrdən bəhs edən “Measere-Sultaniyyə” (“Sultanın unudulmaz əməlləri”), “Tarix-i Dənabel (Hürrlərin həvəsi və möminlərin əyləncəsi)” və s. əsərlər yazmışdır. Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün bu əsərlərin böyük əhəmiyyəti vardır.

Ədəbiyyat

Xanlıqlar dövründə şifahi xalq ədəbiyyatı və aşığı şeiri daha da inkişaf etməkdə idi. XVIII əsrdə aşığı yaradıcılığı xalqın böyük məhəbbətini qazanmışdı.

Bu dövrdə tanınmış aşığı, həm də şairlərdən biri Təbrizin Tikmədaş kəndində doğulan Xəstə Qasım (1684-1760) idi. O, doğma vətən torpağını qarış-qarış gəzmiş, onu məhəbbət və ilhamla tərənnüm etmişdir.

Tarixi mənzumələri ilə daha çox şöhrət qazanan şair Nəbi öz şeirlərinin bir hissəsini Şəki xanlarına həsr etmiş, şeirlərində xalqın həyatı, onun zülmkarlarla mübarizəsinə də yer verirdi.

İrəvan xanının vəziri olmuş Mirzə Müslüm Qüdsinin (1752-1808) “Divan”ına daxil olan 300 beytdən ibarət “İrəvanın vəsfi” məsnəvisi bölgənin tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, təbiəti, insanları və s. haqqında məlumat verir.

XVIII əsr Azərbaycan poeziyasının zirvəsini Molla Pənah Vaqif (1717-1797) yaradıcılığı təşkil edir. Vaqif yaradıcılığında məhəbbət mövzusu üstün yer tuturdu, onun gözəlliyə həsr olunmuş şeirlərində XVIII əsr Azərbaycan ziyalılarının əxlaqi və estetik görüşləri öz əksini tapırdı. Şairin bir sıra şeirlərində, o cümlədən “Gör-mədim” rədifli müxəmməsində zorakılıq və qəddarlığın, yalan və riyakarlığın hökmran olduğu cəmiyyətin ictimai ədalətsizliyinə qarşı qəzəbli etiraz səsi eşidilməkdədir.

Dövrün görkəmli şairi Molla Vəli Vidadi (1709-1809) isə qoşma və gəraylı ustadı kimi tanınır. Vidadi nəinki klassik Azərbaycan ədəbiyyatını, habelə Şəmkir və Qazax tərəfində geniş yayılmış aşığı şeirini çox yaxşı bilirdi. Yadelli işğalçıların qarətçi basqınları və o dövrdə xanların ara müharibələri Vidadiyə ağır təsir bağışlamış, onun yaradıcılığında bədbin və mistik motivlərə səbəb olmuşdur.

İncəsənət

Xanlıqlar dövründə musiqi sənəti inkişaf etməkdə idi. Aşığı şeiri musiqiyə də güclü təsir göstərməkdə idi. Musiqi xadimləri xalq melodialarını yeni məzmunla zənginləşdirirdilər. Aşıqlar yeni nəğmələr qoşur və onları sazda ifa edirdilər. Xanəndələr qədim muğamlara yeni təsniflər qoşur, xalq arasında geniş şöhrət qazanan mahnılar yaradırdılar. XVIII əsrdə ən çox məşhur olan musiqi alətləri saz, kamança, balaban, zurna, tütək, nağara, dəf idi.

Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda daş və ağac üzərində bədii naxışçma, döymə metal məmulatı, xalçaçılıq, bədii toxuculuq kimi dekorativ-tətbiqi sənət sahələri inkişaf etmişdi. Müxtəlif dekorativ incəsənət növləri arasında aparıcı yer xalçaçılığa məxsus idi. Azərbaycan xalçaları əvvəl olduğu kimi iki qrupa bölünürdü: ornamentli və süjetli-mövzulu xalçalar. İkinci qrupa aid xalçalar nisbətən az

toxunurdu və artıq əvvəlki kimi kompozisiya mürəkkəbliyinə və süjet rəngarəngliyinə malik deyildi. Xalçalar xovlu (xalça, xalı, gəbə və s.) və xovsuz (palaz, kilim, cecim, sumaqı, zili və s.) olurdu.

XVIII əsrdə Şamaxı və Təbriz ilə yanaşı, Gəncə, Şəki və Marağada da qədim parçalar toxunurdu. Darai, tafta kimi ipək parçalar Azərbaycandan uzaqlarda şöhrət qazanmışdı. Zərbaft (ipək parçanın üzərində qızıl, yaxud gümüş saplarla haşiyələr çəkilirdi) parçalar xüsusilə qiymətli idi.

Azərbaycan rəssamları bina, qab, silah, qəbir daşı və s. bəzədilməsində istifadə olunan ornament sənətini yüksək dərəcədə inkişaf etdirmişdilər.

XVIII əsrdə miniatür sənəti və tətbiqi sənət tədricən tənəzzülə uğrayır və əvvəlki əhəmiyyətini itirirlər. Bu dövrün nisbətən çox yayılmış təsviri sənət növü divar təsvirləri idi. Bu cür təsvirlərdən günümüzdə çox az hissəsi gəlib çatmışdır.

Mirzə Qədim İrəvaninin İrəvan xan sarayındakı şəkilləri yağlı boyalarla kətan üzərində çəkilmiş, sonra divara yapışdırılmışdır. Şəki xanlarının sarayında portret təsvirləri və sujetli sənətlər indi də qalmaqdadır. Bunların içərisində Bisütun dağınyaran Fərhadın surəti xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Memarlıq abidələri

Bu dövrdə memarlığın inkişafında əksər xanlıqlarda şəhərətəfi müdafiə sistemlərinin inşası mühüm rol oynamışdır. Dövrün şəhərsalma fəaliyyətində Şəki şəhərlərinin yenidən tikintisində və Şuşa şəhərinin salınmasında təbii şəraitdən ustalıqla istifadə edilmişdir.

Xanlıqlar dövrünün memarlıq abidələri içərisində Şəki xan sarayı və Şəkixanovların evi, habelə, Aşağı və Yuxarı karvansaralar dünya əhəmiyyətli tarixi abidələrdir. Şəki xan sarayındakı zəngin divar naxışları (həndəsi, nəbati və süjetli), həm rəngkarlıq, həm də dekorativ-tətbiqi sənətin sintezinin nümunəsi hesab edilən saray rəsmləri və şəbəkələr (yapışqan və ya mismar istifadə etmədən qiymətli ağac parçalarını rəngli şüşələrlə tamamlayaraq hazırlanan pəncərələr) bu gün də insanı valeh edir.

Qarabağ xanlığında tikilən memarlıq abidələri içərisində, bina, məscid, hamam və bazarları olan Bayat, Şahbulaq və Şuşa qalalarını göstərmək olar. 1788-1789-cu illərdə iki dağ arasında Əsgəranın hər iki qalası tikilmişdi. Bunlardan əlavə, müxtəlif vaxtlarda Xəzinə qayasında təhlükəli vaxtlarda xanın qiymətli əşyaları saxlanılan binalar, Şuşa qalasından bir qədər aralı yerdə xan bağı, Ağdamda Pənahəli xan və onun övladlarının qəbirləri üzərindəki gümbəzlər tikilmişdir.

1764-cü ildə İrəvan şəhərində salınmış Göy məscid və ya Hüseynəli xan məscidi, İrəvan Xan sarayı, onun Güzgülü salonu (1791) və Yay köşkü özünəməxsus yer tuturdu. İrəvan şəhərində mövcud olan memarlıq abidələrindən Novruzəli bəy

məscidi də daxil olmaqla, Xan sarayına məxsus salon və köşklər erməni vandalizminin qurbanı olmuş, yerlə yeksan edilmişdir. Xanlıq dövrünün abidəsi olan Hacı Cəfər bəy məscidi (Günlüklü məscid) isə 1988-ci ildə ermənilər tərəfindən yandırılmışdır.

Nadir şahın qətlindən sonra Azərbaycanda xırda dövlətlər-xanlıqlar şəklində olsa da yerli, milli dövlətlərin bərpası mütərəqqi tarixi hadisə idi. İmperiyanın ağır vergi yükündən azad olması xanlıqların ərazisində nisbi də olsa iqtisadi canlanmaya şərait yaratdı. Mütərəqqi siyasi qüvvələr ölkənin vahid dövlətdə birləşdirilməsi uğrunda mübarizə aparırdılar, lakin qüdrətli qonşu dövlətlərin müdaxiləsi, qonşu Gürcüstan və Daıstan hakimlərinin müqaviməti bu prosesin başa çatdırılmasına imkan vermədi. Xanlıqlar dövründə mədəniyyətin bir sıra sahələri, ilk növbədə ədəbiyyat intibah dövrünü yaşayırdı.